
מנחם הלבפשטט וחננאל רחנברג

“אין אדם בקיא בדברים אלו” עיון מחודש במדרש חז”ל

הקדמה
גישות חז”ל לשאלותיהם של זרים
מהלך המדרש עפ”י הפרשנים
הקשיים העולים מפירוש זה
קריאה מחודשת במדרש

ויאמר ה' אל משה בא אל פרעה וגו', הה”ד: “כובד אבן ונטל החול וכעס אויל כבד משניהם”

שאל אבנימוס הגרדי את רז”ל א”ל: הארץ היאך נבראת תחילה?
אמרו לו: אין אדם בקי בדברים אלו אלא לך אצל אבא יוסף הבנאי

הלך ומצאו כשהוא עומד על הקרויאי
א”ל: שאלה יש לי לשאול אותך
א”ל: איני יכול לירד מפני שאני שכיר יום, אלא שאל מה שתבקש
א”ל: היאך נבראת הארץ תחילה?
א”ל: נטל הקב”ה עפר מתחת כסא הכבוד חרק על המים ונעשה ארץ
וצרורות קטנים שהיו בעפר נעשו הרים וגבעות
שנאמר: “בצקת עפר למוצק ורגבים ידובקו”

וברור הוא הדבר באחזני בני אדם שנאמר: “כובד אבן ונטל החול”
מהו “כובד אבן”? מי שהוא רואה את ההרים ואת
הגבעות
אינו אומר היאך ברא הקב”ה את אלו?
מהו “ונטל החול”? אלא החול שהמים עומדים עליו
מלמעלה

והוא נתון למטה והוא נושא אותם
אמר הקב”ה: יקרה היא בעיני בני אדם ורואין כאילו יגיעה
היא לפני ואינה יגיעה שנאמר: “לא ייעף
ולא ייגע”
במה אני יגע? במי שהוא מכעיס לפני בדברים בטלים
כמה דאת אמרת “הוועתם ה’ בדבריכם”,
הוי “וכעס אויל כבד משניהם”.

(שמות רבה פרשה י”ג, סימן א’)

הקדמה

מדרש זה מתאר אירוע שכמותו מצינו במקומות רבים בו מגיע אדם זר מאומות העולם³, ומציג בפני חכמים שאלה. במאמר זה נציג בקצרה את יחסיהם השונים של חז"ל לאירועים דומים ונסה לראות מדוע הגיבו כפי שהגיבו.

לאור הסבר זה נראה כיצד פירשו הפרשנים הקלאסיים את המדרש לשלבי השונים: שאלתו של אבנימוס, תשובתם של חכמים ותשובתו של אבא יוסף הבנאי. אופן זה של פירוש מעלה מספר קשיים ואינו נותן הסבר מספק לכל שלב ושלב במדרש.

בסוף המאמר נציג קריאה מחודשת, אולי מפתיעה במקצת, אבל עולה דווקא מקריאת הפשט במדרש, ממשמעות הפסוקים ומתוך עיון במקבילות נוספות אשר מסייעות בהבנת

המדרש ובפתרון הקשיים שהועלו. מקריאה זו עולה גישה חז"ל בנוגע לחקירותיהם של הפילוסופים בנושא הבריאה והעולם.

גישות בחז"ל לשאלותיהם של זרים

מדרשנו מתאר אירוע בו אדם בשם אבנימוס הגרדי בא לחכמי ישראל ומציג בפניהם שאלה בתחום העולם והבריאה.

במקומות רבים בחז"ל מצינו מקרים דומים בהם פוגשים אנו דמויות רבות ומגוונות כגון: שליטים⁴, פילוסופים⁵, מינים⁶ וסתם עובדי כוכבים⁷ הבאים לשאול את חכמים, לעיתים בבית המדרש ממש, שאלות שונות בנושאי טבע, אמונה, השקפה ועוד. יחסם של חז"ל למקרים אלו משתנה בהתאם למצב הנדון, וכך מוצאים אנו שלוש תגובות עיקריות המופיעות במדרשים ובדברי האגדה:

א. מתן תשובה עניינית וישירה.

ב. 'דחייה בקנה'.

ג. קבלת סיוע - 'גביהה בן פסיסא'.

³ רוב המינים המוצגים במדרש ובגמרא נמנים על הנוצרים אשר בשלב זה של התפתחות הנצרות היו עובדי אלילים שהתנצרו, ולא באו מקרב היהודים.

⁴ בראשית רבה פרשה ל"ד, י'.

⁵ עבודה זרה נ"ד ע"ב.

⁶ בראשית רבה פרשה ט', ט'.

⁷ במדבר רבה פרשה י"ט, ח'.

א. תשובה ישירה

ברוב המקרים חז"ל אכן עונים תשובות ענייניות לאנשים הבאים לשאול או להתעמת עם דברי התורה.

דוגמא לתשובה כזו מצאנו במקומות רבים, כגון במסכת עבודה זרה⁸:

"ת"ר, שאלו פלוסופין את הזקנים ברומי: אם אלהיכם אין רצונו בעבודת כוכבים, מפני מה אינו מבטלה? אמרו להם: אילו לדבר שאין העולם צורך לו היו עובדין הרי הוא מבטלה, הרי הן עובדין לחמה וללבנה ולכוכבים ולמלות, יאבד עולם מפני השוטים? אלא עולם כמנהגו נוהג, ושוטים שקלקלו עתידין ליתן את הדין."

חכמים מציגים כאן את עמדתם בויכוח המפורסם בנושא ההתערבות האלוקית בהנהגת העולם בכלל ובמעשיו המקולקלים של האדם בפרט מול דעתם של הפילוסופים המנתקת את מעשי הברואים מהבורא, ומכאן חוסר הבנתם כיצד מתיישבים מעשי הרוע של בני האדם עם מושג ה'השגחה' בהשקפה היהודית.

גם את ויכוחיו של ר' עקיבא עם טורנוסרופוס הרשעי, ביחס לשלמות טבע העולם וחסרונו, נוכל לכלול בקטגוריה זו, ועוד ויכוחים רבים נוספים.

ב. 'דחייה בקנה'

ישנם מקרים אחרים בהם בוחרים חכמים לא לענות תשובה עניינית לטענותיהם של השואלים. הדוגמא הקיצונית ביותר לדחייה בקנה היא כאשר כלל לא עונים לשאלה שהוצגה, מסיבות שונות:

"מטרונה שאלה את ר"א: מפני מה חטייה אחת בעגל והם מתו בה ג' מיתות? אמר לה: איך חכמה לאשה אלא בפלכה דכתיב "וכל אשה חכמת לב בידיה טו". אמר לו הורקנוס: בשביל שלא להושיבה דבר אחד מן התורה איבדה ממנו ג' מאות כור מעשר בכל שנה. אמר לו: ישרפו ד"ת ואל ימסרו לנשים. וכשיצא אמרו לו תלמידי: רבי לזו דחית בקנה לנו מה אתה משיב?¹⁰

במקרה זה לא נתנה כלל תשובה מפני שלדעת הנשאל לא ראוי השואל למענה.

במקרים אחרים מוצאים אנו תשובה חלקית שמובאת רק כדי 'להפטר' מהשואל.

⁸ ג"ד ע"ב.

⁹ בבא בתרא י' ע"ב, בראשית רבה פרשה י"א, ה' ועוד.

¹⁰ במדבר רבה פרשה ט', סימן מ"ח.

"המינין שאלו את ר' שמלאי אמרו לו: אלוהות הרבה יש בעולם. אמר להם: למה? אמרו לו: שהרי כתיב "השמע עם קול אלהים". אמר להם: שמא כתוב 'מדברים' אלא 'מדבר'?"¹¹

ר' שמלאי דחה את המינים בכך שהראה שהפסוק דיבר בלשון יחיד, אך עיקר שאלתם של המינים על לשון "אלוקים" עודנה עומדת, ולכן בהמשך שואלים את תלמידיו של ר' שמלאי שנכחו באותו האירוע: "רבי, לאלו דחית בקנה רצון, לנו מה אתה משיב?"

הגדרה דומה לדחייה בקנה מצינו במקומות אחרים, בהם תשובת החכם אכן עניינית, אך רדודה מידי ואינה מספקת את יושבי ביהמ"ד, אשר דורשים תשובה עמוקה יותר:

"א"ר אלעשא גוי אחד שאל את ר' יהושע בן קורחא: כתיב בתורתכם "אחרי רבים להטות" אנו מרובים מכם, מפני מה אין אתם משווין עמנו בע"ז? אמר לו: יש לך בנים? אמר לו: הזכרתני צרתי. אמר לו: למה? אמר לו: הרבה בנים יש לי, בשעה שהן יושבין על שולחני זה מברך לאלהי פלוני וזה מברך לאלהי פלוני ואינם עומדים משם עד שמפצעין את מוחין אלו את אלו. אמר לו: ומשווה אתה עמהן? אמר לו: לא. אמר לו: עד שאתה משווה אותנו לך והשווה את בניך. נדחף והלך לו. כיון שיצא אמרו לו תלמידיו:

לזה דחית בקנה רצון לנו מה אתה משיב?"¹²

תשובתו איננה סתמית אלא משיבה לעצם השאלה בכך שטוענת שגם עובדי האלילים אינם רוב בחוסר האחידות בעבודת דתם ובהתפלגותם הגדולה. ואכן מבחינה מעשית אין לאותו העכו"ם מענה, ברם התלמידים דורשים תשובה עקרונית יותר לשאלה התאורטית מדוע עמ"י לא ימיר לעולם דתו אף שתמיד ישאר במיעוט דתי בקרב האנושות. ולכן ממשיך המדרש "כיון שיצא אמרו לו תלמידיו: רבי! לזה דחית בקנה רצון..."

ג. קבלת סיוע

קיימת צורה שלישית של התמודדות עם זרים הבאים להתווכח והיא מוצגת בסיפור של גביהה בן פסיסא:

"כשבאו בני אפריקא לדון עם ישראל לפני אלכסנדרוס מוקדון, אמרו לו: ארץ כנען שלנו היא, דכתיב: "ארץ כנען לגבולותיה" וכנען אבהון דהנהו אינשי הוה. א"ל גביהה בן פסיסא לחכמים: תנו לי רשות ואדון עמהם, אם ינצחוני אמרו להם הדיוט שבנו נצחתם ואם אנצחם אמרו להם תורת משה רבינו נצחתכם. נתנו לו רשות והלך ודן עמהם, אמר להם: מהיכן אתם מביאים ראייה? אמרו לו: מן התורה. אמר להן: אף אני לא אביא לכם אלא ראייה מן התורה שנאמר "ויאמר ארור כנען עבד עבדים יהיה לאחיו" עבד שקנה נכסים, עבד למי? נכסים למי? ולא עוד אלא שהרי

¹¹ במדבר רבה פרשה ח', ט.

¹² ויקרא רבה פרשה ד', ו'.

כמה שנים שלא עבדתונו. אמר להם אלכסנדרוס מלכא: החזירו לו תשובה. אמרו לו: תנו לנו זמן שלושה ימים. נתן להם זמן, בדקו ולא מצאו תשובה, מיד ברחו והניחו שדותיהן כשהן זרועות וכרמיהן כשהן נטועות...¹³

במקרה הזה ניתן לומר שחכמים חששו מהויכוח עם בני אפריקה, ולא היו בטוחים ביכולתם להשיב על טענותיהם בצורה שתספק את אלכסנדר מוקדון, על כן העדיפו לשלוח קודם כל את גביהה בן פסיסא – בתור אדם פחות במעלתו מחכמים – להתמודד עם טענותיהם. במדרש זה אין אנו שומעים תשובה מחכמים כלל, אלא מתן סיוע ע"י גורם חיצוני לאותם חכמים הנמצאים בקושי מסוים לתת מענה לשואל.

לאיזה מהמקרים יכולים אנו לשייך את מדרשינו? מהי תשובתם של חכמים לאבנימוס, והאם כלל יש כאן תשובה? המפרשים השונים נוקטים קו אחד בפירוש המדרש ומשייכים את המדרש לקבוצת המדרשים בהם אין לחכמים מענה לטענות השואל ולכן נשלח אבנימוס לאדם זר, אבא יוסף הבנאי במקרה דידן, בכדי לשמוע את תשובתו האישית על שאלתו בנושא הבריאה.

אך לפי דעתנו מעיון מדוקדק במדרש, ומתוך ניתוח תשובתו של אבא יוסף, אין כאן התחמקות של חכמים כלל וכלל, ואין תשובתו של אבא יוסף באה לתת מענה ישיר לאבנימוס, אלא ביקורת עקיפה ומתוחכמת על חקירותיו והתעניינותו בנושאים מעין אלו. מדרש זה איננו מדרש נוסף המתאר את יחס חז"ל לנושא בריאת העולם, אלא מדרש העוסק בביקורת עקרונית על יחסם של הפילוסופים והתבוננותם סביב ענין זה.

¹³ סנהדרין צ"א ע"א.

מהלך המדרש לפי הפרשנים

המדרש פותח בשאלתו של אבנימוס לחכמים: "הארץ היאך נבראת תחילה?"

היפה תואר' מסביר שאלה זו בהקשר לויכוח בין תורת הבריאה הפילוסופית לבין תורת הבריאה עפ"י אמונת חז"ל בדבר 'חומר היולי קדמון'.¹⁴ אבנימוס ביקש לדעת את עמדתם של חז"ל – האם אותו חומר גס המרכיב את כעת את עולמנו הוא אותו החומר הנברא (לדעתם) 'יש מאין' בצורתו הנוכחית, או שמא החומר הראשוני היה דק ורך יותר מהחומר הקיים, וממנו נבראה הארץ בעלת החומר הגס?

בהסבר זה מובן מדוע השאלה ממוקדת רק על בריאת הארץ ולא על בריאת השמיים, כיוון שהם עומדים במצבם מאז ומעולם, ללא שינוי, ואינם ברואים מחומר גס – בניגוד לחומר הארצי.

תשובתם של חכמים "אין אדם בקיא בדברים אלו" נובעת – לפי היפה תואר' – מחשש שמא תשובתם לא תספק את אבנימוס הגרדי, ולכן נשלח לאבא יוסף הבנאי, בדומה למקרה שהובא לעיל לגבי 'גביהה בן פסיסא', בתקוה שתתקבל תשובתו, ואף אם לא תתקבל, הרי אינו אלא אדם פשוט.

סירובו של אבא יוסף לרדת, נובע לפי פירושו משום חסידותו היתירה, ובכך שאינו רוצה להבטל ממלאכתו אף לרגע. תשובתו של אבא יוסף "נטל הקב"ה עפר מתחת כסא הכבוד וזרק על המים ונעשה ארץ..." עונה על שאלת אבנימוס בדבר החומר הקדמון, ומסבירה את התהליך בכך שאכן היה שלב מעבר בין ה'אין' לבין החומר הגס "...כי כסא הכבוד הוא מהנבראים לפני בריאת העולם וממדרגה של מטה ממנו לקח חומר הנקרא עפר, וחומר זה הוריד הקב"ה מדרגה נוספת..."¹⁵. הביטוי "מתחת כסא הכבוד", מבטא לפי"ז מציאות הקיימת בין בריאת העולם הקיים, לבין ה"אין" שקדם לבריאה, וזהו החומר הדק והרך אשר ממנו נוצר החומר הגס שעמו אנו נפגשים כעת בעולמנו.

¹⁴ בקוים כלליים ביותר, עמדת הפילוסופים המופיעים בדרשות חז"ל היא שהחומר שממנו נברא העולם – אף אם עבר מספר שינויים – מקורו מחומר קדום, 'חומר היולי קדמון', אשר היה קיים מאז ומעולם, כך שכל בריאה כיסודה היא בריאת 'יש מיש'. לעומתם עמדת חכמים היא שיסודו של החומר הוא בבריאת 'יש מאין' בהתאם למסורת הבריאה.

הדים לויכוחים בעניין זה נוכל למצוא במדרשים רבים, כגון בראשית רבה, פרשה א', ט'.
 "פילוסופי אחד שאל את רבן גמליאל אמר ליה: צייר גדול הוא אלהיכם, אלא שמצא סמנים טובים שיסייעו אותו – תהוה ובוהו וחושך ורוח ומים ותהומות. אמר ליה: תיפח רוחיה ודהוה גברא, כולהו כתיב בהוה בריאה, תהוה ובוהו שנאמר 'עושה שלום ובורא רע', חושך דכתיב 'וצר אור'..."
¹⁵ היפה תואר' על המקום.

ה'עץ יוסף' מביא הסבר אחר לשאלתו של אבנימוס. לפי פירושו, עניין השאלה "היאך הארץ נבראת תחילה" קשורה בצורת העולם הקיים, ולא בחומר ממנו נברא. כאשר אומן יוצר כלי, משתדל הוא ליצור מבנה אחיד וסימטרי כדי להוסיף לאסטטיקה של התוצר המוגמר. מדוע, אם כן, העולם הנברא איננו מתאים לאופן זה של יצירה? שהרי רואים אנו על פני השטח הרים וגבעות המתנשאים לגובה, וכן בקעות ועמקים החוצים אותם, ואיפה אם כן אחידותו של התוצר?

ועל כך עונה אבא יוסף בסיפא של דבריו: "צורות קטנים שהיו בעפר נעשו הרים וגבעות", כלומר אותם גושים שהיו בעפר הקדמון אשר ממנו נברא העולם, הם שיצרו את חוסר הסימטריה הקיים בארץ.

ה'עץ יוסף' מביא בהמשך פירושו גם את הסברו של היפ"ת לעניין ה"עפר מתחת כסא הכבוד", אך לפי הסברו אין זה תורף התשובה, אלא עניין האחידות שביצירה.

אבא יוסף ממשיך את דבריו "וברור הוא הדבר באזני בני האדם..." מסביר המהרז"ו שכוונתו היא שלפי ההסבר שיביא אבא יוסף, יתבאר הפסוק "כובד אבן ונטל החול..." , כאשר "כובד אבן" אלו ההרים והגבעות ובעת שיראה האדם את גודלם האדיר יתמה "כיצד ברא הקב"ה את אלו?" וכן "נטל החול" הוא החול שבחוף, ההולך ומתיישר עד לגובה פני הקרקע, ומונע מהמים לשטוף את החוף, דבר שהוא ג"כ פלא גדול בעיני בני האדם.

ה'עץ יוסף' הולך ג"כ בכיוון זה של המהרז"ו, אלא מחליף את המילים "וברור הדבר" במילים "וכבד הדבר", וכך מובן יותר מהלך המדרש: דברים אלה אכן נראים כיגיעה וכפלא גדול בעיני בשר ודם.

ומשיב הקב"ה לבני האדם: בעיניכם נראה שבריאת איתני טבע אלו והחזקתם המתמדת במהלכם הטבעי מייגעים וכבדים לפני, אך אין זה יגיעה כלל, אלא "במה אני יגע? במי שהוא מכעיס לפני בדברים בטלים".

מפרש ה'עץ יוסף' שהכוונה לאותם הרשעים שמקלקלים את העולם ברשעתם, ובכך דורשים מהקב"ה, כביכול, מאמץ לקיים את העולם במידת החסד ולפעול לפנים משורת הדין וזו היא יגיעתו. א"כ, ה'אוויל' הוא הרשע, וה'דברים הבטלים' אינם אלא מעשיו המושחתים.

הסבר אחר שמובא ב'מדרש המבואר' הוא שאותם הטוענים כנגד חוסר הצדק בעולם, ומטילים את האחריות לכך כלפי הקב"ה – הם עצמם ה"אווילים" המייגעים את הקב"ה ב"נטל" דבריהם.

הקשיים הנובעים מפירוש זה

אופן הפירוש שהובא קודם¹⁶ נראה כמוכרח מקריאת פשט המדרש, אך לא ניתן לקבלו עקב מספר קשיים בעקבות הסבר זה:

1. השאלה הראשונה המתבקשת: מדוע לא השיבו חכמים לאבנימוס בעצמם? אין כאן דחייה בקנה או התחמקות מדו-שיח עם אבנימוס. שכן מצינו במספר מקומות דיונים עם אבנימוס בנושאים תורניים וכלליים¹⁷. כמו כן לא נוכל לומר שחכמים לא ענו מפני שלא ידעו את התשובה - כמו במקרה של 'גביהה בן פסיסא' - שהרי ראינו כבר במספר מקומות התייחסות של חכמים לשאלות אלו. ויותר מכך - תשובתו של אבא יוסף בעצמה אינה אלא חלק מדרשת חכמים בבראשית רבה פרשה א', ו'¹⁸.

2. לשם מה מרחיב המדרש בתיאורים הפרטניים, כגון מלאכתו של אבא יוסף, ציור הסיטואציה של מלאכת אבא יוסף על הגג וסירובו לרדת מפני היותו שכיר יום?

אין פרטים אלו נוגעים במסר המרכזי שעליו מדבר המדרש, ואף אם תורמים הם לדמותו של אבא יוסף כאדם חסיד - אין זה מעניינו של המדרש, אלא הצגתו כאדם חכם או בעל מקצועי, ולא בעל מידות טובות.

3. שאלתו של אבנימוס קשה מאוד, בשל היותה מנוסחת באופן כללי ביותר: "הארץ היאך נבראת תחילה?". נראה שהביאור שכתבו הפרשנים לשאלה זו ("האם בריאת חומר זך קדם לבריאת חומר הגס?" או "מדוע נבראה הארץ בצורה של הרים וגבעות?") אינן נובעות כלל מנוסח השאלה, אלא מתשובתו של אבא יוסף - כל פרשן מחלק אחר בתשובתו - ולפי תשובותיו הסבירו את השאלה בניסוח מעורפל.

4. לפי הפרשנים השונים, תשובתו העניינית של אבא יוסף מסתכמת במשפט אחד בלבד מתוך כלל דבריו והמדרש יכול היה להסתפק בכך. אבל אבא יוסף ממשיך בדבריו באריכות שאינה קשורה כלל לשאלתו של אבנימוס ולנושא המרכזי של המדרש, אלא נאמרה כדרך אגב, למרות שמבחינת המשקל היחסי היא תופסת את הרוב המוחלט בדברי אבא יוסף.

¹⁶ למרות ההבדלים הדקים בין הפירושים, ישנה אחידות בפירוש תגובת חכמים כהתחמקות, ובפירוש תשובת אבא יוסף כפתרון ענייני לשאלתו של אבנימוס.

¹⁷ כפי שיבואר בהמשך.

¹⁸ ועיין שם בפירוש המהרז"ו.

¹⁹ עיין בי"פה תואר' המסביר את עניין הבנאי הבקיא בבניה מעפר ומאבנים.

5. השאלה המרכזית והחשובה ביותר: מה המסר שבא המדרש ללמדנו? האם יש כאן מדרש נוסף על בריאת העולם שעיקר חידושו כבר ידוע לנו מהמדרש בבראשית רבה, או שיש למדרש מסר שונה וחדש שאותו רצה הדרשן להעביר?

קריאה מחודשת במדרש

באופן בו רוצים אנו להציג את קריאת המדרש, דחייתם של חכמים את אבנימוס איננה דחיה כלל ועיקר, אלא תשובה עקיפה ומחוכמת לשאלתו. לחכמים ודאי היתה ידועה התשובה העניינית בדבר אופן בריאת העולם, כפי שנוכחנו

מדרשותיהם על פסוקים אלו:

"בראשית ברא אלוקים את השמים ואת הארץ..."
היכן פירש? להלן "כי לשלג יאמר הוא ארץ בצקת עפר למוצק..."²⁰

ומפרש שם המהרז"ו שדרשה זו היא המקור לדרשה שלנו "יכשבא לברוא הארץ הקפוא המים ונעשו כמו אבני ברד ופורר אותם לחתיכות דקות כמו שלג ומזה נעשה ארץ ועפר..."

לחכמים, אם כן, היתה ידועה התשובה לשאלתו של אבנימוס, ושליחתו לאבא יוסף נובעת מסיבה אחרת.

מיהו אבנימוס הגרדי?

המדרש בבראשית מספר לנו על דמותו של אבנימוס:

"אמר ר' אבא בר כהנא: לא עמדו פילוסופין בעולם כבלעם בן בעור וכאבנימוס הגרדי..."²¹

אותו אבנימוס היה אישיות ידועה לחמכי אותו הדור. לא סביר שחכמים רצו לדחותו בקנה, או כלל לא רצו להשיב לשאלתו, שהרי מצינו כבר מספר מדרשים בהם מתקיים דו-שיח בין חכמים לאבנימוס בנושאים שונים, ואף יותר מכך – לאבנימוס היה ידע נרחב בדעותיהם של חכמים, ושליטה בפסוקים מתוך התורה, כגון במדרש המובא להלן, בו חז"ל מתעמתים עמו בנושאי השקפה:

"אבנימוס הגרדי מתה אימו ועלה ר' מאיר להראות לו פנים.
ומצא אותם יושבים אבלים.

²⁰ בראשית רבה פרשה ב'.
²¹ בראשית רבה פרשה ס"ה, כ'.

לאחר זמן מת אביו ועלה ר"מ להראות לו פנים
ומצא אותן עסוקין במלאכתן. אמר לו: כמדומה אני שאמך חביבה עליך
יותר מאביך.

אמר לו: ולא כן כתיב "אשה לבית אמה" ולא לבית אביה?...²²

ובמקום אחר מקבל אבנימוס תשובה לשאלה שמעלה בפני רבן גמליאל:

"שאל אבנימוס הגרדי את רבן גמליאל: איזהו כבודו של עולם?

אמר לו: שלום. אמר לו: מנין?..."

ואכן אין במדרש זה תשובה ישירה לדבריו של אבנימוס, למרות שהתשובה
היתה ידועה לחז"ל, אין כאן גם דחייה בקנה, ואף לא פחד מטעות כמו אצל
גביהה בן פסיסא. לפנינו תגובה מתוחכמת של חכמים, הכוללת דחייה עקיפה
לשאלתו.

שאלתו של אבנימוס מוצגת בצורה כללית ולא ממוקדת: "הארץ היאך
נבראת נחילה", נראה שהשאלה אכן עוסקת בויכוח העתיק בין הפילוסופים
היוונים לבין אמונות ישראל בנושא קדמות העולם, אולם הגדרת השאלה
שולית ביותר, שכן אין נושא הבריאה עיקר המדרש.

תשובתם של חכמים: "אין אדם בקיא בדברים אלו" רומזת לדברי אותו המדרש
שהבאנו לעיל בבראשית רבה בתחילתו:

"א"ר יהודה בר סימון:

מתחילת ברייתו של עולם הוא גלי עמיקא ומסתרתא...

ולא פירש. והיכן פירש?

להלן: "הנטה כדוק... כי לשלג יאמר הוא ארץ"²³.

בריאת העולם עומדת כחידה נעלמת לבני האדם, כפי שמסביר רש"י על
המדרש: "כלומר עמיקא ומסתרתא שהיו בתחילת בריאת העולם שלא
נתפרשו...", ולולא הפירוש שבא לאחר מכן "גילה אותם אחר כן, כמו שמפרש
'את השמיים' ולא פירש מאי זה מין, והיכן פירש וכו'" – ללא גילוי זה היינו
נשארים בהסתרתם לעולם.

אכן, אין אדם מחכמי העולם בקיא בדברים אלו, ואף בבית המדרש היו
נותרים במבוכה אלמלא גילתה התורה והנביאים²⁴ שפירשו את דבריה בדבר
מעשה הבריאה כפי שהובאו בפסוקים דלעיל, וכפי שעברו במסורת מדור לדור.

א"כ מה לאבנימוס, הבא מחוץ לבית המדרש, ולשאלות אלו? "אין אדם
בקיא!" אלא לך אצל אבא יוסף הבנאי. באתר הבניה ימצא אבנימוס את
התשובה ה'חוץ בית מדרשית' לשאלתו. שם יפגוש את הפועל, העומד על
הקרויא, ואינו מפסיק ממלאכתו – מלאכת הבניה, הממשיכה את מעשי הבורא

²² רות רבה פרשה ב', י"ג.

²³ בראשית רבה פרשה ב'.

²⁴ עיין ברד"ל הסוכר שהכונה לדוד המלך שהיה הראשון שפירש פסוקים סתומים אלה של מעשה בראשית.

ביצירה²⁵ – לצורך דיון פילוסופי באותם השאלות. אמנם, יש כאן "מידת חסידות" במעשי אבא יוסף, אך כאן הובאו לא בכדי ללמדנו מסר מוסרי, אלא הוצגו כרעיון רוחני – מוסר העבודה של אבא יוסף הרואה עצמו כשכיר יום בעצם תפקידו בעולם, וכפי שאמור אבנימוס לראות את עצמו גם כן²⁶.

וכך מוצא עצמו אבנימוס עומד מתחת לאותו הבית, שואל את שאלתו ומביט באבא יוסף הנמצא מעליו - על הקרוי - ועוסק במלאכתו. סיטואציה שכשלעצמה מבטאת את התשובה, הנאמרת במפורש בדבריו של הבנאי. כל עוד אין אבנימוס עוסק בבעיות אלו בתוך בית המדרש, מוטב שיצטרף להקמתה של אותה קרויה.

שני המשפטים הראשונים מדבריו אינם התשובה. מקומם הוא רק להראות שתשובה עניינית לשאלה זו קיימת ונלמדת בבית המדרש על סמך פסוקים אלו. תורף דבריו של אבא יוסף באים מיד לאחר מכן: "וברור הוא הדבר באחזני בני אדם שנאמר 'כובד אבן ונטל החול'... ואין הם יגיעה לפני... במה אני יגע? במי שהוא מכעיס לפני בדברים בטלים".

גם הציטוטים הקצרים מאותם פסוקים נדרשים אותם מביא אבא יוסף בתחילת דבריו מדברים באותו עניין²⁷: "מי יספר שחקים בחכמה... בצקת עפר

²⁵ כיוון זה של המשך מעשה בריאת העולם ע"י מעשי האדם – הרוחניים ואף הגשמיים – מצינו במקומות רבים בחכמי הראשונים והאחרונים. נביא שתי דוגמאות לכך ממשנת החסידות: "שפת אמת" (פרשת תזריע - שנת תרל"ו):

"...והענין כנ"ל כי שלמות הבריאה הוא התחברות כח הנשמה בגוף וזה נוהג בכל הבריאה שיש בכל דבר בחינת נשמה וגוף וזה לא נשלם כי תלוי בעבודת האדם לכן נאמר: 'אשר ברא... לעשות... פירוש לתקן...'. וכן, בצורה בולטת יותר, בספר "באר מים חיים" (פרשת בראשית - פרק ב'):

"...והטעם 'כי בו שבת מכל מלאכתו אשר ברא אלוקים לעשות' כלומר כל מלאכתו אשר ברא בששת ימי בראשית הכל הוא לעשות, שישאל יעשו ויעבדו בכל טורח מיני עשיה, הן ברוחני לברר ניצוצי הקדושה מכל מלאכת שמים וארץ, והן בגשמי לעבוד עבודת הארץ וכל מלאכותיה...".

²⁶ את משמעות הביטוי "שכיר יום" שהובא בהקשר דומה יכולים אנו לראות מהגמ' בעירובין כפי שהביא הרמח"ל ב"מסילת ישרים" (פרק ט'):

"...ואמנם צריך שידע האדם כי לא למנוחה הוא בעולם הזה, אלא לעמל וטורת. ולא ינהג בעצמו, אלא מנהג הפועלים העושים מלאכה אצל משכיריהם, וכענין מה שהיה אומר (עירובין ס"ה): 'אגירי דינא אנן...'. למרות שהקשר שם מדבר על עמל רוחני בעבודת ה'.

²⁷ כל אדם הלומד מדרש ואגדות תז"ל בעיון, ודאי נחקל במקרים כאלו, בהם מצוטטים רק קטעי פסוקים, למרות המשמעות שמסתתרת דווקא בחלקו השני של הפסוק, ולעיתים אף המשמעות העיקרית אשר לשמה הובא פסוק זה. צורה ספרותית זו טומנת בקרבה 'עוקץ' מסויים המוסיף רובד נוסף בביטוי הרעיון, כגון במדרש שלפנינו בו משיב אבא יוסף דבר אחד, ובעצם רומז לדבר אחר. דוגמה נוספת לכך מצאנו באגדה המפורסמת על ריש לקיש ור' יוחנן, שם החלק ה'סמוי' בא לבטא את תחושתו הפנימית של אחת הדמויות:

"יום אחד היה ר' יוחנן רוחץ בירדן. ראהו ריש לקיש וקפץ לנהר אחריו. אמר לו: כחך לתורה. א"ל: יופיך לנשים. א"ל: אם חוזר אתה כך, נותן אני לך את אחותי שיפה ממני. קיבל עליו. רצה להביא בגדו ולא יכול. למדו מקרא, למדו משנה ועשאו אדם גדול. יום אחד היו חלוקים בבית מדרש: 'הסייף והסכין מאימתי מקבלין טומאה? משעת גמר מלאכתן'. ומאימתי גמר מלאכתן? ר' יוחנן אמר: משיצרפן בכבשן. ריש לקיש אמר: משיצחצחן במים. אמר לו: לסטים בלסטותו ידע. אמר לו: ומה הועלת לי? שם רבי קרו לי, וכאן רבי קרו לי. אמר לו: הועלתי שיקרבוך תחת כנפי השכינה. חלשה דעתו של ר' יוחנן. נחלש ריש לקיש. באה אחותו אצלו ובוכה לפניו: עשה בשביל בני. אמר לה: 'עובה יתמותיך אני אחי'ה'. אמרה לו: עשה בשביל אלמנותי. אמר לה: 'אלמנותיך עלי תבטחו'...".

(בבא מציעא פ"ד, ע"ב)

למוצק" וכן בפסוק השני – "לא יעף ולא יגע... אין חקר לתבונתו". שאלותיו של אבנימוס אינם אלא חיטוט חסר תועלת בנושאים הסתומים מעיני אדם הבא רק מכח חכמתו ותבונתו, וכמובן אין זה אלא אותו אבנימוס הגרדי עצמו 'המכעיס לפניו בדברים בטלים' – לפני הקב"ה, וגם לפני אבא יוסף, המוטרד במלאכת יצירת העולם ע"י הדברים בטלים שבפי אותו פילוסוף. מוטב לו לאבנימוס שישב ויעסוק בגרידותו מאשר לבטל בנאים ממלאכתם...

רעיון דומה מצאנו בדברי ר' יהודה הלוי:

"אל הפילוסופים אין לבוא בטענות, הואיל והם אנשים שלא קיבלו חכמה או דת בירושה... זאת אומרת החכמה המחזקת ע"י הענין האלוקי, עברה מאדם רק אל זרעו של שם, שהוא בחיר בני נח, ומאז לא פסקה ולעולם לא תפסק מבחירי אנוש אלה... רק מתוך שלא היתה בידו קבלה נאמנה מאנשים שדבריהם נאמנים עליו, הטריח אריסטו את שכלו ואימץ את מחשבתו בחקירה על ראשית העולם וסופו. אולם אילו היה הפילוסוף בן אומה שדעות אמיתיות עוברות בה בקבלה כמפורסמות שאין לדחותם, היה משתמש בהיקשיו ובמופתיו לחזק את האמונה בעולם נברא..."²⁸

אבנימוס הפילוסוף אינו יכול להגיע לתשובה או לעסוק במה שקדם לבריאת האדם. הוא אינו נמצא בבית המדרש ומסתייע רק בהקשים שכליים בחקירותיו – לכן אל לו להתעסק בדברים מעין אלו. לגביו שאלות אלו נותרים בגדר 'דברים בטלים'.

כך רואים אנו כיצד המדרש אינו מהווה תשובה רק לתוכן השאלה – כשאר המדרשים בנושא זה המובאים במדרש בראשית רבה, אלא עיקרו התייחסות לעצם שאלתו של אבנימוס הפילוסוף, הניצב במפתן בית המדרש. משם נשלח הוא למקום בו יבין את שורש טעותו.

פסוקים אלו מירמיהו עונים לכאורה על טענותיה, אולם מעיון בפסוקים במלואם, נראה כיצד טמונה כאן משמעות נוספת: "כי אני חשפתי את עשיו, גיליתי את מסתרו ונחבה לא יוכל. שדד זרעו ואחיו ושכניו ואיננו. עזבה יתומותיך אני אחיה, ואלמנותיך עלי תבטחו" (ירמיהו מ"ט, י"א). כוונת הדרשן ללא ספק היא לדמותו הראשונה של ריש לקיש, הליסטים, הלא הוא 'שדד זרעו ואחיו', מול אחריותו של ר' יוחנן כמי שחולל את המהפך בחבירו 'כי אני חשפתי את עשיו'. דמותו של עשו הובאה כאן גם בהקשר של מחלוקתם בדבר 'הסיף והסכין' כיאה לברכת עשו 'על חרבך תחיה'. הסתרה זו מבטאת את המתחולל בנפשו של ר' יוחנן בעקבות קירובו של ריש לקיש, באותם רגעים בהם משיב לאחותו ולרעיית חבירו 'ואלמנותיך עלי תבטחו...'²⁸ כוזרי, מאמר ראשון, פסקה ס"ה.